

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרקים ראשון - שלישי

הלכות קריאת שמע

סוגיה כ: פורס על שמע

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה כ: פורס על שמע

רקע

הזכרנו בסוגיה הקודמת את שיטת הרמב"ם שיחיד אינו מוציא את חברו בברכות קריאת שמע, ורק שליח ציבור מוציא את הרבים ידי חובתם. כדי להבין דין זה ואת מחלוקת הראשונים לגביו, נעסוק בסוגיית פורס על שמע המובאת במשנה במסכת מגילה. המשנה אומרת דין סתום: "אין פורסין על שמע בפחות מעשרה". הגמ' אינה מפרשת את המשנה, ורק בדברי הראשונים המשנה מתפרשת. לפירושי הראשונים משמעות רבה להבנת מהות ברכות קריאת שמע, ומהות אמירת קדיש ו"ברכו".

מקורות

- א. מגילה כג: "מתני' אין פורסין על שמע... מה להלן עשרה אף כאן עשרה"
- ב. מסכת סופרים פ"י ה"ז
- ג. רש"י מגילה ד"ה אין פורסין על שמע
תוס' מגילה ד"ה ואין
רי"ף מגילה יג. יג: "מתני' אין פורסין... ועוזבי ה' יכלו"
ר"ן מגילה ד"ה מתני', אבל, ושמעי'
רמב"ם הל' תפילה פ"ח הל' ד-ה
- ד. תלמידי רבינו יונה יג. יג: ד"ה ונקדשתי, ויש
רמב"ם הל' תפילה פ"ז הי"ז וכסף משנה
שו"ת הרמב"ם סי' שיג, "ואמנם היוצר... שהוא מצוי אצלכם"
- ה. שו"ע סי' סט סע' א, ומשנה ברורה

שו"ת הרמב"ם סימן שיג

ואמנם היוצר' אני רואה, כשם שמתפלל אותו ש"ץ, כך מתפלל אותו היחיד. וכבר אמר זולתנו מן הגאונים ז"ל זולת זה, ונתלו באמרם אין היחיד אומר 'קדוש'. ורוב גאונינו מן המערב על דעתנו, לפי שזה הוא מספר מה שאומרים המלאכים. והקדושה שאין היחיד ראוי לאמרה הוא שיכוין הוא להקדוש [הרשב"א (שו"ת ח"א סי' ז) גורס: שיקדיש] כמו שאמר השליח צבור בתפילה 'נקדישך ונעריצך'. וכבר כתב זה המאמר וראיתו אבן גאסוס נ"ע תלמיד רבינו נסים בספרו שחבר בתפלה, ובלי ספק שהוא מצוי אצלכם.

הסבר הסוגיה

אין פורסין על שמע ואין עוברין לפני התיבה... פחות מעשרה. [משנה מגילה כג:]

משנה זו סתומה, והגמ' אינה מבארת אותה. נחלקו הראשונים בהסבר המונח "פורסין", ובהסבר הדין המובא במשנה:

רש"י [מגילה ד"ה אין פורסין] מפרש: "פורסין - לשון חצי הדבר" [פרוסה, אכילת פרס]. הר"ן [מגילה יג: ד"ה אבל] מפרש בשם הגאונים, שלפרוס פירושו להתחיל. הרמב"ם [פירוש המשנה מגילה פ"ד מ"ג] גורס "פורשין", ומפרש: "הוא הפרישה [הברכות שפורשין ושוטחין] שלפני קריאת שמע". תלמידי רבינו יונה [יג: ד"ה ויש] מפרשים: "פורשין" - מברכים [התרגום מתרגם: "הוא יברך ו"הזבח" - "יפרוס דבחתא"]].

בין פירושו של רש"י לבין שאר הפירושים יש הבדל מהותי. לפירושו של רש"י, חיוב העשרה המובא במשנה מתייחס לברכת "יוצר אור" בלבד [פורסין = חצי, מברכים ברכה אחת מתוך שתי הברכות שלפני קריאת שמע]. לשאר הפירושים, חיוב העשרה המובא במשנה מתייחס לכל ברכות קריאת שמע¹. מבין הפירושים עולות שתי שיטות שונות בהסבר המשנה:

א. רש"י [ד"ה אין פורסין על שמע], תוס' [ד"ה ואין] ורא"ש [פ"ג ס"ז] מפרשים שהמשנה עוסקת ביחידים הרוצים לשמוע קדיש וברכו. המשנה מחדשת, שניתן לחזור ולומר קדיש ו"ברכו" וברכה ראשונה של שמע ליחידים שלא שמעו אותם.

ב. הגאונים [בר"ן מגילה יג: ד"ה אבל] והרמב"ם [הל' תפילה פ"ח ה"ה] מפרשים שהמשנה עוסקת בדין שליח ציבור המוציא את הרבים ידי חובתם. מחדשת המשנה, שלמרות שאדם מוציא את חברו ידי חובת ברכה, לברכות קריאת שמע דין שונה, וניתן להוציא ידי חובה רק כשיש עשרה המברכים כאחד.

שתי השיטות הללו צריכות תלמוד. לשיטת רש"י קשה, מדוע היחידים שרוצים לשמוע קדיש ו"ברכו" צריכים לשמוע גם את ברכת "יוצר אור", והרי ברכת "יוצר אור" נאמרת גם ביחיד? לשיטת הרמב"ם קשה, מדוע ברכות קריאת שמע שונות משאר הברכות, ויחיד אינו מוציא את חברו ידי חובה?

ניתן להסביר את שיטת רש"י באחת משתי דרכים [דרכים אלו מובאות בבית יוסף סי' סט סע' א ד"ה תנן]:

א. הנחת היסוד של השאלה אינה נכונה, ולא ניתן לומר את ברכת "יוצר אור" בשלמותה ביחיד אלא רק בציבור. בברכת "יוצר אור" אומרים קדושה, וקדושה זו נאמרת בציבור בלבד. המשנה אומרת שיחידים שלא שמעו קדיש, "ברכו" וקדושה דיוצר, רשאים לצרף אנשים ששמעו אותם, ולהשלימם.

¹ הרמב"ם בפירושו המשנה מפרש שדברי המשנה "אין פורשין על שמע" מתייחסים לברכות שלפני קריאת שמע. איני יודע מדוע הרמב"ם מפרש כך, במיוחד לאור העובדה שבהלכות [הל' תפילה פ"ח ה"ה] נאמר הדין בכל ברכות קריאת שמע [עיי' כסף משנה שם, ו"רמב"ם מדויק" מהר"ר שילת עמ' מא הערה 5].

ב. הנחת היסוד של השאלה נכונה, ויחיד מברך את ברכת "יוצר אור" בשלמותה². הסיבה שהמשנה מצריכה לומר גם את ברכת "יוצר אור" בעשרה היא מפני שאמירת "ברכו" מחייבת גם אמירת ברכת "יוצר אור". "ברכו" הוא פתיחה לברכה, שבה מזמין שליח הציבור את הציבור להצטרף עמו לברכה, ולא ניתן לומר "ברכו" אם לא אומרים ברכה בסמוך לו.

בשיטת רש"י יש לענות על שתי שאלות: ראשית, מי הם היחידים שפורסים להם על שמע, האם הם יחידים שהתפללו ביחידות או יחידים שטרם התפללו? ושנית, מהו מספרם, האם הם חייבים להיות רובו של מנין, או שניתן לפרוס על שמע למיעוט מנין ואולי אף לאדם בודד?

לשונו של רש"י אינה חד משמעית, הוא [ד"ה אין פורסין על שמע] כותב: "מנין הבא לבית הכנסת לאחר שקראו הציבור את שמע, עומד אחד ואומר קדיש וברכו וברכה ראשונה שבקריאת שמע". לא ברור בלשונו אם ה"מנין" מורכב מאנשים שכבר ברכו ברכות קריאת שמע, או מאנשים שטרם ברכו³. הר"ן [יג. ד"ה מתנין] אומר דברים מפורשים: "כגון שהיו כאן עשרה בני אדם שהתפללו כל אחד בפני עצמו ביחיד ולא שמעו לא קדיש ולא קדושה", מפורש בדבריו שמותר לפרוס על שמע אפילו כשכולם ברכו ברכות קריאת שמע והתפללו. הרדב"ז [ח"ד סי' רמא] חולק על דעת הר"ן, ולדעתו מותר לפרוס על שמע רק כשיש לפחות אחד שעדיין לא התפלל.

שיטת הרדב"ז ברורה, כשכולם קראו קריאת שמע והתפללו, אסור להם לחזור ולברך ברכת "יוצר אור", וכיוון שאינם יכולים לברך ברכת "יוצר אור", אינם רשאים לומר קדיש וברכו. כשיש אחד שעדיין לא קרא קריאת שמע, הוא חייב בברכת "יוצר אור", וכיוון שברכתו אינה ברכה לבטלה, הוא רשאי לומר גם קדיש ו"ברכו". לעומת זאת, לפי הסברו של הר"ן מתחדש חידוש גדול, שניתן לברך ברכת "יוצר אור" פעמיים. פעם אחת ביחידות כדי לקיים מצות חכמים שתיקנו ברכה זו, ופעם שנייה בציבור כדי לומר קדיש ו"ברכו", ולדעה שאין יחיד אומר קדושה דיוצר, הפעם השנייה היא כדי לומר קדושה דיוצר.

נחלקו הראשונים, מהו מספרם של היחידים המתיר לפרוס להם על שמע. רבינו תם [בתוס' ד"ה ואין] סובר שמותר לפרוס על שמע רק בשביל שבעה שלא שמעו קדיש וברכו. בתוס' מובא שאולי מספיק רק חמשה, ואולי אף שלושה. תלמידי רש"י [מובא בתוס' שם] אומרים בשמו, שמותר לפרוס על שמע אפילו לצורך יחיד, שלא שמע קדיש ו"ברכו".

² נחלקו הראשונים אם היחיד אומר קדושה דיוצר. תלמידי רבינו יונה [יג. ד"ה ונקדשתין] מביאים יש מפרשים שיחיד אינו אומר קדושה דיוצר, ואת שיטת רבני צרפת שיחיד אומר קדושה דיוצר. הרא"ש [פ"ג סוף סי' יח] פוסק שיחיד אומר קדושה דיוצר. הרמב"ם במשנה תורה [הל' תפילה פ"ז ה"ז] פוסק שיחיד אינו אומר קדושה דיוצר, ובתשובה [סי' שיג] פוסק שיחיד אומרה [עיי' שו"ת הרשב"א ח"א סי' ז].

³ לא יכול להיות שכולם לא התפללו, שהרי הם עשרה ויכולים להתפלל את כל התפילה בציבור, אך יכול להיות שמקצתם התפללו ומקצתם לא התפללו. כמו כן, לא ניתן לדייק מדברי רש"י, שפורסים על שמע רק לעשרה שלא שמעו קדיש וברכו, מפני שיכול להיות שדברי רש"י הם דוגמא בעלמא.

נשוב לשיטת הרמב"ם, המפרש שהמשנה מחדשת שניתן להוציא ידי חובת ברכות קריאת שמע בציבור בלבד. ניתן להסביר את שיטתו על פי מה שלמדנו לעיל [עמ' 24], שקריאת שמע עם ברכותיה קשורה בתפילה ומצטרפת עמה ליחידה אחת. כיוון שבכרות קריאת שמע קשורות לתפילה, דינן כדינה, ויחיד אינו מוציא את חברו, אלא רק שליח ציבור מוציא את הציבור.

מסביר הגרי"ד סלוביצי'ק [שעורים לזכר אבא מרי, ח"ב שיעור בענין "אחד מברך ברכת המזון לכולם", עמ' קו], שדין הוצאת אחרים ידי חובה בתפילה שונה מהדין בכרות. בכרות הדין הוא שהשומע ברכה מחברו יוצא ידי חובתו. בתפילה כל אחד חייב להתפלל בעצמו, ואין אדם יוצא ידי חובה בשמיעה של תפילת חברו. כששליח ציבור מתפלל, אין הוא מתפלל תפילה פרטית, אלא הוא נציג הציבור כולו, והיחיד יוצא ידי חובתו כשותף בתפילת הציבור⁴ [לכן הרמב"ם מדגיש, שיוצאים ידי חובה בתפילה ובקריאת שמע רק כשאומרים אמן (הל' תפילה פ"ח הל' ה, ט), ובהלכות ברכות (פ"א ה"א) הרמב"ם פוסק שהיחיד השומע את הברכה יוצא ידי חובתו, אף שאינו אומר אמן. עיין בדברי הגרי"ד המבאר הבדל זה]⁵.

סיכום

הראשונים מפרשים את המשנה האומרת שאין פורסין על שמע בפחות מעשרה, בשני פירושים:

- א. רש"י, תוס' ורא"ש: יחידים שלא שמעו קדיש וקדושה דיוצרו [לראשונים הסוברים שיחיד אינו אומר קדושה דיוצרו] יכולים לומר קדיש, "ברכו" וברכת "יוצרו אור".
- ב. רמב"ם: יחיד אינו מוציא את חברו בכרות קריאת שמע, ורק שליח ציבור מוציא את הציבור.

לפי פירוש רש"י לסוגיה, לדינו של הרמב"ם אין מקור, וכנראה שדין ברכות קריאת שמע כדין כל הברכות שיחיד יכול להוציא את חברו. לפי פירושו של הרמב"ם לסוגיה, לדינו של רש"י אין מקור, והרמב"ם יכול לדחות את דינו של רש"י, שניתן לומר קדיש ו"ברכו" ליחידים שלא שמעו אותם⁶. קדיש נתקן כהקדמה לתפילת הציבור⁷, ו"ברכו" נתקן כפתיחה לברכות של ציבור⁸, ולא ניתן לאמרם מחוץ למקומם המקורי⁹.

⁴ יש להוסיף, שבתפילה שליח ציבור אינו מוציא את הבקי, ובקריאת שמע שליח ציבור מוציא גם את הבקי. תפילה "רחמי היא", ולכן ראוי הוא שכל אחד יבקש רחמים על עצמו, ולא יצא בתפילת שליח הציבור. בכרות קריאת שמע אין דין רחמי, ולכן שליח ציבור מוציא גם את הבקי.

⁵ גם תלמידי רבינו יונה [יג: ד"ה ויש] סוברים שלא ניתן להוציא אחרים ידי חובת קריאת שמע וברכותיה אלא בעשרה. הם מסבירים ש"מקריאת שמע אינן נפטרין אלא באמירה, ובעניית אמן אינו פוטר אלא בעשרה, ולפיכך אין פורסין על שמע כדי לפטור את השומעים בעניית אמן אלא בעשרה, שאם לא כן אין עניית האמן כלום". רק בעשרה, שהברכה היא ברכת הציבור, עניית אמן מוגדרת כאמירת הברכה.

⁶ הבנה זו אינה הכרחית, וניתן לומר להיפך, שלדעת הרמב"ם יחידים יכולים להשלים קדיש ו"ברכו" אף ללא אמירת ברכת "יוצרו אור" [כפי שפוסק הרמ"א סי' סט סע' א].

⁷ כך מפורש בסדר התפלה של הרמב"ם [אחר התוספות שמוסיפים בתפילה, לפני נוסח הקדיש]: "שליח צבור אומר קדיש לעולם קודם כל תפלה ואחר כל תפלה". הסיבה שאומרים את הקדיש לפני "ברכו" היא מפני שלא

נחלקו המפרשים מתי יחידים יכולים להשלים קדיש ו"ברכו". הר"ן סובר שיכולים להשלים אף כשכולם התפללו, ה"רדב"ז סובר שיכולים להשלים רק כשיש לפחות אחד שעדיין לא התפלל. רבינו תם סובר שניתן להשלים רק כשיש שבעה שלא שמעו קדיש ו"ברכו".

הלכה

השו"ע [סי' סט סע' א] פוסק כשיטת רש"י, על פי הבנת הר"ן, שמותר ליחידים שהתפללו ביחידות ולא שמעו קדיש, "ברכו" וקדושה, להצטרף לעשרה ולהעמיד אחד שיאמר קדיש, "ברכו", ברכת "יוצר אור", ותפילת עמידה [עד ברכת קדושת השם בקול, והשאר מתפלל לעצמו בלחש]. הוא סובר שצריך לחזור אחר ששה שלא שמעו, וכשאין ששה, מותר לאמרם אפילו בשביל אחד שלא שמעם.

הפוסקים חולקים על השו"ע בשתי נקודות:

א. הרמ"א פוסק שעכשיו לא נהגו לומר ברכת "יוצר אור", אלא אומרים קדיש ו"ברכו" בלבד.

ב. המשנה ברורה [סק"א] פוסק כרדב"ז, שניתן לפרוס על שמע רק כשיש לפחות אחד שעדיין לא התפלל.

פסקו של הרמ"א צריך תלמוד, שהרי מפורש במשנה, לפי פירושו של רש"י, שאומרים גם ברכת "יוצר אור", ומדוע הרמ"א פוסק נגד המשנה? בדרכי משה [אות א] מסביר הרמ"א את שיטתו. שליח ציבור ראוי לחזור לאחר התפילה ולומר קדיש ו"ברכו" עבור יחיד שלא שמעם, ואינו צריך לחזור על ברכת "יוצר אור". הסיבה שהמשנה, על פי פירושו של רש"י, מורה לברך גם ברכת "יוצר אור" היא כדי להוציא אדם שאינו בקי ידי חובתו, ולא ניתן להוציא אחרים ידי חובתם בברכות קריאת שמע ללא עשרה¹⁰.

ניתן לאמרו אחר ברכת "גאל ישראל" מפני שצריך לסמוך גאולה לתפילה [עיין סוגיה קל עמ' 580 דיון נרחב בדיון אמירת קדיש].

⁸ אכן, מצאנו "ברכו" רק בברכות שיש בהן קיום מיוחד בציבור. ברכות קריאת שמע, ברכת העולה לתורה, וברכת המזון, שיש בה דין מיוחד של ברכת המזון בחבורה [לקמן ח"ב עמ' 238 נרחיב בדיון זה].

⁹ גם הרמב"ם מודה שששה שלא ברכו ברכות קריאת שמע ולא התפללו, יכולים לצרף ארבעה שהתפללו, ולהתפלל עמהם בציבור [הלי' תפילה פ"ח ה"ד]. יכול להיות שלגבי קדושה, הרמב"ם מודה שיחיד יכול לצרף תשעה ולומר קדושה, מפני שקדושה אינה דין בתפילת הציבור, אלא חלק מברכת קדושת השם [כך משמע מדברי הרמב"ם בסדר התפלה (לפני נוסח הקדיש)]: "שליח צבור מברך לעולם ברכה שלישית בנוסח זה", ולכן כל יחיד יכול לאומרה כשיש עשרה השומעים אותה.

¹⁰ הדרכי משה מתקשה מדוע חזון אינו אומר גם ברכת "אהבת עולם", ומתריך "דאין לענות אמן אחר הבוחר בעמו ישראל משום הפסק". לא זכיתי להבין דבריו, אמן יכול להוות הפסק רק כשברך את הברכה, ואילו כאן מדובר שאינו מברך אלא רק שומע מהחזון.